

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Соціологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
081 Право (право)
за темою 5 – «Соціологія сім'ї»

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 08.07.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від
27.06.2024 № 22)

Розробник:

Доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук
Тетяна ПОНОМАРЕНКО

Рецензенти:

1. Доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук
Наталія БОБРО
2. Професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету, доктор філософських наук, професор
Андрій ЛЕБІДЬ

План лекції

1. Поняття та завдання соціології сім'ї.
2. Сім'я як соціальний інститут. Структура та функції сім'ї.
3. Тенденції розвитку сучасної сім'ї.

Рекомендована література:

Основна

1. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
2. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/1_1868_64391381.pdf
3. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/28393/1/sociology_ablov.pdf
4. Пономаренко Т. Соціологія. Курс лекцій : навч. посіб. / МВС України; Харків. нац. ун-т внутр. справ, Сум. філ. Суми : ФОП Цьома С.П., 2024. 303 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/21564>
5. Соціологія : підручник / М. П. Козирев. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с. URL: <https://cutt.ly/UwjKf80D>
6. Соціологічні та політологічні студії : підручник для студентів вищих закладів освіти / За ред. професора А. С. Лобанової. К. : Каравела, 2018. 520 с. URL: <https://cutt.ly/MwjKfPzW>
7. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>

Додаткова

1. Кононенко О. Ю. Актуальні проблеми сталого розвитку: навчально-методичний посібник. К. : ДП «Прінт сервіс», 2016. 109 с. URL: https://geo.knu.ua/old/images/doc_file/navch_lit/posibnik_Kononenko.pdf
2. Кравченко Т. О. Становлення цінностей сучасної людини в добу інформаційно-мережевого суспільства. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 2(10). С. 151–161. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=FilosNauk_2014_2_18
3. Лебідь А., Гірман О. Гендерний моніторинг активності громадянського суспільства в Україні. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* : матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (15–16 квітня 2021 р., м. Суми). Суми : Сумський державний університет, 2021. С. 303–308. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/84710/1/Lebid_doslidzhennia.pdf

4. Маєрчик М., Марков І., Одинець С. У пошуках соціальної антропології в Україні. *Народознавчі зошити* : наук. журн. / Нац. акад. наук України, Ін-т народознавства Нац. акад. наук України. Львів, 2015. № 6. С. 1257–1261. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2015-6/4.pdf>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>
5. Публікації Інституту соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/publications>

Текст лекції

1. Поняття та завдання соціології сім'ї

Соціологія сім'ї – це спеціальна соціологічна теорія, галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах. На відміну від інших галузей соціології, соціологія, сім'ї розвивалась в останні роки досить успішно. Найбільш відомими спеціалістами в галузі соціології сім'ї на Заході є І. Най, Дж. Хілл (США), Ф. Мішель (Франція), З. Тишка (Польща), Л. Чех-Сомбаті (Угорщина) та ін. Українськими соціологами (Л. Р. Аза, П. В. Лавриненко, М. Й. Боришевський, С. О. Войтович, І. С. Дьоміна, В. М. Піча, Г. О. Ковтун, В. Ф. Рибаченко, Б. О. Татенко, В. І. Зацепін, Л. М. Бучинська, О. Д. Цимбалюк, Ю. М. Якубова та ін.), вивчається ряд важливих проблем, пов'язаних із репродуктивною поведінкою сім'ї, поєднанням професійних і сімейних ролей працюючих жінок, розподілом влади та обов'язків у сім'ї тощо.

Найважливішими об'єктами вивчення соціології сім'ї є шлюб і сім'я.

Соціологія сім'ї та шлюбу вивчає досить широке і різноманітне коло питань:

- типи соціальних, відносин, характерні для сім'ї;
- фактори, що визначають чисельність і структуру сімейної спільності;
- зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільностями та сферами соціального життя;
- суспільні функції сім'ї, її структуру та особливості як соціального інституту, психологічної групи;
- мотивацію шлюбів і розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньо-сімейних конфліктів;

- інтеграцію та дезінтеграцію сім'ї;
- історичні типи та форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку;
- умови життя сім'ї та ін.

2. Сім'я як соціальний інститут. Структура та функції сім'ї

Шлюб – це соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою, яка історично змінюється. Через шлюб суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя, встановлює подружні і батьківські права й обов'язки. При оформленні шлюбу практикується укладання шлюбного контракту. За процедурою шлюбної церемонії шлюби поділяються на громадський і церковний. На фоні загального зростання соціальної напруги у нас поширюються такі феномени шлюбно-сімейних відносин, як фіктивний шлюб, фіктивне розлучення, конкубінат та ін.

Залежно від форми шлюбу виділяють: моногамію і полігамію, яка, у свою чергу, існує у формі полігінії (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками), або поліандрії (шлюб однієї жінки з кількома чоловіками). Крім того, відрізняють шлюби ендогамні (укладаються в межах власної, але більш широкої спільності) і екзогамні (в силу необхідності вимушені укласти шлюб з партнером, який належить до інших груп).

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких. Крім того, сім'я виступає як соціальна клітина суспільства, є дуже близькою до «оригіналу» моделі всього суспільства, в якому вона функціонує.

У зв'язку з тим, що сім'я, як зазначалось, є об'єктом вивчення різноманітних наук, у літературі існують різні її визначення. Не претендуючи на абсолютну точність і вичерпну достатність, за основу можна прийняти визначення, за яким сім'я – це суспільний інститут (з точки зору суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) і водночас мала соціальна група, що має історично означену організацію, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення.

Основними соціологічними підходами до дослідження сім'ї є вивчення її як соціальний інститут і як малу соціальну групу. Ці підходи з'являються у специфічному баченні предмета дослідження і виборі понять.

Сім'ю як соціальний інститут ми аналізуємо тоді, коли особливо важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають чи не відповідають тим чи іншим сучасним потребам суспільства. Модель соціального інституту дуже важлива для прогнозування майбутніх змін сім'ї.

При розгляді сім'ї як *соціального інституту* вивчаються:

- суспільна свідомість у сфері шлюбно-сімейних відносин, узагальненні характеристики сімейної поведінки груп населення в різних економічних і культурних умовах, вплив суспільних потреб та характер відносин та спосіб

життя сім'ї;

- причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах;
- соціальний механізм зміцнення сімейних норм і цінностей;
- ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій в різних ідеологічних, політичних, соціально-економічних і культурних умовах;
- співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей, а також реальної поведінки членів сім'ї тощо.

При аналізі сім'ї як *малої соціальної групи* доцільно виділяти три основних типи характеристик:

- Характеристики групи в цілому: цілі та завдання сімейної групи, склад і структура сім'ї, соціально-демографічний склад сім'ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії сімейної групи, структура влади, комунікації в сім'ї тощо.

- Характеристики зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими суспільними системами в межах соціальної структури суспільства. Тут насамперед слід виділити функції сім'ї щодо суспільства.

- Цілі, завдання і функції стосовно до індивіда, групова регуляція поведінки та взаємодії індивідів у сім'ї, груповий контроль, групові санкції тощо, сімейні цінності, норми та зразки поведінки, включення індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у сім'ї, її функціональними вимогами та ін.

Щодо типів сім'ї, то найбільш поширеною є проста, або нуклеарна сім'я (від лат. *nucleus* – ядро). Вперше така назва вжита в 1949 р. американським соціологом Ж. П. Мурдоком. Така сім'я складається з подружжя та дітей, які не перебувають у шлюбі. При одруженні дітей утворюється інший тип сім'ї – розширена або складна сім'я. Вона включає три і більше поколінь або дві і більше нуклеарних сімей, які проживають разом і ведуть спільне господарство. Залежно від наявності в сім'ї батьків виділяють повну сім'ю (коли є обидва члени подружжя) і неповну, де один із батьків відсутній. Отже, тип сім'ї визначається станом родинних зв'язків.

Досліджуючи шлюбно-сімейні відносини, соціологія сім'ї використовує такі категорії: умови та спосіб життя, структура сім'ї її функції, спосіб мислення (сімейна ідеологія), етапи життєвого циклу сім'ї.

Умови життя сім'ї – це сукупність факторів макросередовища (загальні соціальні умови) і мікросередовища (найближче соціальне оточення).

Фактори мікросередовища впливають на умови життєдіяльності сім'ї у межах її домогосподарства. Тип останнього визначається через такі характеристики:

- склад і родинна (кревна) структура сім'ї;
- характеристика помешкання (розмір площі, кількість кімнат, наявність побутових зручностей тощо);
- предмети побутового та культурного призначення, присадибної ділянки.

Під **структурою сім'ї** розуміється сукупність відносин між її членами, включаючи, крім родинних, систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносин влади, авторитету та ін. Виділяють так звану авторитарну

структуру і у зв'язку з цим авторитарні сім'ї, які характеризуються жорстким підкоренням дружини – чоловікові, а дітей – батькам. Демократичні сім'ї засновані на розподілі ролей згідно не з традиціями, а з особистісними якостями і здібностями подружжя, на рівній участі кожного з них у прийнятті рішень, добровільному розподілі обов'язків у вихованні дітей тощо. Важливу роль у сучасних сімейно-шлюбних відносинах відіграють правові відносини, які регламентують закріплені в юридичних нормах взаємні права й обов'язки подружжя, батьків і дітей один до одного.

Важливим зрізом структури сім'ї є структура комунікації, при вивченні якої найбільш вагомим вважається встановлення міжособистісних каналів комунікації і характеру їх функціонування. Структура комунікації суттєво впливає на всі сторони функціонування сім'ї, оскільки характер питань, що обговорюються, культура та інтенсивність духовного спілкування між подружжям як на стадії формування сім'ї, так і на більш пізніх етапах сімейно-шлюбних відносин багато в чому впливають на згуртованість сімейної групи і задоволеність шлюбом, а адекватна структура комунікацій між батьками і дітьми є важливою передумовою успішного виконання сім'єю її виховних функцій.

Існує також рольова структура сім'ї. Вона пов'язана з виконанням кожним членом сім'ї певних ролей, а також із системою їх рольових сподівань. Така структура характеризує систему взаємодій і відносин членів сім'ї відповідно до традицій та звичаїв, що існують у суспільстві в цілому, найближчому соціальному оточенні і закріплених в особистісному досвіді членів сім'ї.

Можна виділити чотири основні ролі індивіда – члена сім'ї: щодо суспільства в цілому (роль члена суспільства), виробничої діяльності індивіда (роль виробника), за його неформальними контактами з друзями, знайомими, сусідами (роль товариша) і з родичами (сімейна роль). У вивченні сімейно-шлюбних відносин доцільно конкретизувати роль членів сім'ї і розглядати їх зв'язок з іншими, позасімейними ролями.

Сім'я проходить ряд етапів, послідовність яких складається у сімейний, або життєвий цикл сім'ї. Виділяється різна кількість фаз цього циклу:

- утворення сім'ї – вступ у перший шлюб;
- початок дітонародження – народження першої дитини;
- завершення дітонародження – народження останньої дитини;
- «порожнє гніздо» – вступ у шлюб і виділення із сім'ї останньої дитини;
- припинення існування сім'ї – смерть одного із подружжя.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціологічній літературі відсутня єдина типологія функцій сім'ї. Залежно від сфер життєдіяльності можна виділити основні суспільні та індивідуальні функції сучасної сім'ї.

Суспільні та індивідуальні функції сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
<i>Репродуктивна</i>	Біологічне відтворення	Прагнення мати дітей
<i>Виховна</i>	Соціалізація молодого покоління. Підтримка культурної безперервності суспільства	Задоволення потреби в батьківстві, контактах з дітьми, їх виховання, самореалізації в дітях
<i>Господарсько-побутові</i>	Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Одержання господарсько-побутових послуг одним членом сім'ї від інших
<i>Економічна</i>	Економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів	Одержання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших (у випадку непрацездатності або в обмін за послуги)
<i>Сфера первісного соціального контролю</i>	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також відповідальність і зобов'язання у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь	Формування і підтримка правових і моральних санкцій за негативну поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї
<i>Сфера духовного спілкування</i>	Розвиток особистості членів сім'ї	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Зміцнення дружніх основ шлюбного союзу
<i>Соціально-статусна</i>	Надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
<i>Дозвільна</i>	Організація раціонального дозвілля. Соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у сумісному проведенні дозвілля, взаємозбагачення дозвільних інтересів
<i>Емоційна</i>	Емоційна стабілізація індивідів та їх психологічна терапія	Одержання індивідами психічного захисту, емоційна підтримка в сім'ї. Задоволення потреб у особистісному щасті і любові
<i>Сексуальна</i>	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб

3. Тенденції розвитку сучасної сім'ї

Сучасні тенденції в розвитку сім'ї характеризуються такими соціальними особливостями:

- Шлюб, який є основою сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, матеріальних розрахунків, втручання або тиску третіх осіб, союзом жінки і чоловіка.
- Додержання принципу егалітарності на противагу патріархальності, чоловічої авторитарності, які не обмежують права і гідність чоловіка та жінки, забезпечують кожному з них рівні можливості професійного та духовного

зростання.

- Нині створюються реальні передумови для подолання суперечностей між коханням і обов'язком, індивідуальним та суспільним інтересом в інтимному житті людини.

- Суспільна цінність сім'ї все більше визнається її роллю в примноженні і передаванні в спадковість приватної власності, організації виробництва (у фермерів і ремісників), організації споживання і побуту тощо.

До специфічних обставин, в яких формується, живе, функціонує сім'я, належать: місце проживання (регіон, вид поселення); соціально-класова та етнічна належність; матеріальне становище; рівень освіти і культури членів сім'ї; традиції, цінності, на які орієнтуються у своїх життєвих планах і прагненнях члени сім'ї; стартова позиція, тобто та моральна й економічна база, на якій будується кожна сім'я і від якої багато в чому залежить її здатність до консолідації, згуртування, інтеграції.

Станом на 2021 рік в Україні налічувалося понад 17 млн. сімей, з яких понад 11,2 млн. – в міських поселеннях і 5,8 млн. – в сільській місцевості. Кількість сімей зростає швидше чисельності населення, що відбиває тенденцію до відокремлення молодих сімей і скорочення її величини як серед міського, так і сільського населення. Частка сімей з однією дитиною становить 30,4%, з двома – 49,3%, з трьома – 7,4%, багатодітних – 2,9%, бездітних – 10%.

Нині в Україні переважають прості сім'ї, які у своєму складі мають подружжя з дітьми (будь-якого віку) або без них. На сім'ї такого типу припадає майже 75%. А от сім'ї, які складаються з двох і більше подружніх пар, становлять лише 4,8%. Це в основному сім'ї, в яких діти, що одружились, живуть разом з батьками. Значна категорія сімей, у складі яких немає подружньої пари.

Процеси етнічної асиміляції приводять до утворення етнічно змішаних сімей, які об'єднують осіб різних національностей. У міських поселеннях, де більше можливостей міжнаціонального спілкування, частка їх майже у три рази більша, ніж на селі.

В 90-х рр. в Україні розширилась тематика наукових досліджень сім'ї. Цьому в значній мірі сприяли створений у 1990 р. перший в країні приватний науково-дослідний інститут «Проблеми людини» і Центр досліджень сім'ї та жінок, що функціонує з 1995 р. при Українському інституті соціальних досліджень. Основними напрямками досліджень визначені такі:

- етноправові особливості розвитку сім'ї у багатонаціональній державі;
- економіка та здоров'я сім'ї;
- реалізація виховної функції сім'ї;
- соціально — демократичний портрет студентської сім'ї;
- соціальні орієнтації сімейної молоді;
- в сім'я та шлюб очима молоді та ін.

Перебуваючи у тісному взаємозв'язку із соціальним організмом, будучи його невід'ємною частиною, сім'я неминуче реагує на будь-які позитивні й негативні зміни у всій соціальній системі, підпадаючи під її вплив. Водночас вона сама впливає на її функціонування і розвиток. Спад виробництва,

інфляція, безробіття, невпевненість у завтрашньому дні, що стали прикметами нашого життя, сприяють виникненню деяких негативних моментів у функціонуванні і розвитку сім'ї, послабленню її стабільності. Радикальні реформи щодо оздоровлення економічного, соціально-політичного та духовного життя нашого суспільства позитивно впливатимуть на зміцнення сім'ї, збагачення її соціальних функцій.

Водночас розвиток сім'ї, зміцнення її і стабілізація – справа не тільки держави і суспільства, а й кожної подружньої пари, оскільки суспільство не може передбачити всі конкретні нюанси обстановки в сім'ї тієї чи іншої людини.